

لحظه‌ای که سراب در

دریا غرق می‌شود

نقش نهادهای تربیتی در فرهنگ‌سازی اقامه‌ نماز

دکتر فریال آمار
دکترای ادبیات فارسی

مقدمه

اقم الصلوة لذکری: نماز بخوانید تا یاد مرا زنده کنید.^۱ دین پدیده‌ای آسمانی است که روی آوردن به آن ریشه در فطرت دارد و با سرشت انسانی درهم آمیخته است. لذا دین‌خواهی و دینداری یکی از شاخصه‌های رفتار انسانی در هر زمان و مکان قلمداد شده است.

الا بذکر الله تطمئن القلوب؛ یاد خدا دل‌ها را مطمئن می‌کند.^۲

انسان عصاره هستی و دارای قوا و استعداد‌های مختلف است. مهم‌ترین ویژگی انسان، جنبه الهی و ملکوتی اوست که او را در کل نظام هستی ممتاز نموده و محور نظام خلقت قرار داده است. از آنجا که انسان موضوع تربیت است و موجودی اثرگذار و اثرپذیر و دارای قدرت اختیار، انتخاب و اراده آزاد است، برای شکوفایی و به فعلیت رسیدن قوا و استعداد‌های فطری‌اش، نیاز به تربیت دارد و تنها تربیت دینی است که می‌تواند نیازهای مختلف او را

تأمین کند و زمینه تکامل همه جانبه او را به خصوص در بعد معنوی و الهی فراهم نماید. نماز، از میان مؤلفه‌های گوناگون تربیت دینی، از اولویت و اهمیت خاصی برخوردار است زیرا بهترین ابزار رام‌کننده طبیعت و احیای فطرت است.

کلیدواژه‌ها: تربیت دینی، اقامه نماز، خانه، مدرسه، دوره‌های تحصیلی

جامعه و فرآیند اقامه نماز

الذین ان مکنهم فی الارض اقاموا الصلوة و اتوا الزکوة و امروا بالمعروف و نهوا عن المنکر^۳
عوامل تربیتی به صورت یک چرخه در تربیت تأثیر می‌گذارند و همه آنها می‌توانند در سایه تربیت دینی در کنار یکدیگر تأثیر و تأثر متقابل داشته باشند. از آنجا که تکامل معنوی مردم جزء حقوق اجتماعی شهروندان محسوب می‌شود، اولین مسئولیت در جامعه، ایجاد ارتباط

برای حصول مقصود و نیل به اهداف از طرف خانواده توجه به نکات ذیل حائز اهمیت است.

❖ خانواده وقتی برای ایجاد انگیزه مثبت به نماز را در فرزند دارد که متزلزل و ناپایدار نباشد.

❖ خانواده متشکل و مستحکم باید از تعادل و تکامل و پویایی برخوردار باشد، زیرا یک محیط راکد و فاقد طرح و برنامه و روش نمی تواند موفق باشد.

❖ فرزند را بشناسد و برای شکوفایی فطرت او متناسب با توانایی های او برنامه ریزی کند.

❖ تلاش والدین جهت تأمین نیازهای مادی فرزندان موجب افزایش رضایت آنها از اوضاع فردی و خصوصی می شود و در تقویت نگرش مثبت به نماز تأثیر می گذارد.

❖ کودکان را قبل از بلوغ به نماز تشویق کنند.

❖ اهتمام والدین در جلوگیری یا کاهش منازعات و ایجاد روابط دوستانه توأم با احترام متقابل، موجب تثبیت نگرش های مطلوب دینی از جمله نماز می گردد.

❖ والدین به دلیل داشتن نقش الگویی، خود از شناخت و معرفت دینی برخوردار باشند و به شناخت خود عمل کنند تا بتوانند با ایجاد تصویر درست از دین و دینداری در ذهن کودک در دو حوزه عاطفی و شناختی فرزند تأثیر بگذارند.

مدرسه و فرآیند اقامه نماز

مدرسه از یک طرف ارزش ها، هنجارها، نگرش های اجتماعی، مذهبی و... را از طریق کتاب های درسی و فعالیت های فوق برنامه به صورت رسمی و آگاهانه به دانش آموزان انتقال می دهد و از طرف دیگر، معلمان با ورود دانش آموزان به مدرسه و در تعامل با آنان الگو قرار می گیرند و رفتارها، ارزش ها، هنجارها و نگرش های معلمان را نسبت به مسائل مختلف از جمله نماز از طریق مشاهده و تقلید فرا می گیرند. در نتیجه رفتار و نگرش آنها نسبت به مسائل مختلف دستخوش تغییر می شود. حال این تغییر می تواند در جهت تقویت ارزش ها، هنجارها و نگرش های دانش آموزان نسبت به مسائل مختلف از جمله نماز صورت گیرد و یا برعکس در جهت تضعیف آنها حرکت کند.

در جمع بندی نتایج تحقیقات در بخش عوامل مؤثر

خانواده باید زمینه ای را فراهم کند که از میل فطری کودک پرده برداری نماید و حقایق فطری دینی او را به ثمر رساند

یا تنظیم ارتباط افراد با خداوند است. قرآن کریم در این خصوص می فرماید اگر ما شما را در روی زمین متمکن کردیم باید اقامه نماز و ایتای زکات و امر به معروف و نهی از منکر را ترویج نمایید. فرمان به انجام این امور ضمن بیان وظیفه جامعه، شکر نعمت تشکیل حکومت صالحان نیز به شمار می آید. بر این اساس، تلاش مجریان نظام جامعه اسلامی برای ادای این حق و انجام این وظیفه، می تواند از دو راه در جهت احیای فطرت ثمربخش باشد:

۱. ایجاد مقتضیات یا تقویت عوامل تسهیل کننده: جامعه می تواند با ارائه زیبایی ها؛ یعنی طرح ارزش ها از طریق به کارگیری عاطفه، احساس و محبت، که همان تولی است (زیرا شروع تربیت با محبت شکل می گیرد)، زمینه تکامل معنوی افراد را به بهترین وجه فراهم سازد.

۲. رفع موانع یا کنترل عوامل بازدارنده: جامعه می تواند از طریق نفی ضد ارزش ها، که همان تبری و برائت از هر آلودگی است، مسیر عبودیت را برای افراد جامعه هموار نماید.

خانواده و فرآیند اقامه نماز

وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا^۴

از نظر بینش اسلامی خانواده یکی از آیات بزرگ خداست که از بین نمی رود ولی تضعیف می شود. اهمیت نقش خانواده از آنجا ناشی می شود که تربیت یک امر درونی است نه بیرونی، یک امر اکتشافی است نه اکتسابی. لذا خانواده باید زمینه ای را فراهم کند که از میل فطری کودک پرده برداری نماید و حقایق فطری دینی او را به ثمر رساند. خانواده برای ادای حق خطیری که به عهده او گذاشته شده است از راه های زیر می تواند در جهت انجام وظیفه خود گام بردارد:

❖ انتخاب راه و زمینه سازی برای رشد؛

❖ آماده کردن و ارائه ابزار، در حدی که افراد بتوانند با تلاش و استعداد کافی در جهت رشد و شکوفایی خود گام بردارند؛

❖ دادن امکانات و امتیازات و ره گشایی برای مرحله بالاتر، به نحوی که افراد قادر باشند به رشد مطلوب خود دست یابند.

با عنایت به جمع بندی نتایج تحقیقات انجام گرفته،

داد و با پشتیبانی دو نهاد فوق الذکر به اهداف مورد نظر دست یافت.

مرحله انس دینی، دوره پیش از دبستان

اولین مرحله تربیت دینی انس دینی است. کودکان در سال‌های اولیه زندگی با مشاهده اقامه نماز و تلاوت قرآن و انجام فرایض دینی اطرافیان به تقلید از آنها می‌پردازند. این تقلیدهای کودکانه به تدریج کودک را به سوی تعلقات دینی سوق می‌دهد و زیربنای الفت دینی را فراهم می‌سازد. نقش خانواده در این مرحله از اهمیت خاصی برخوردار است. تشویق کودک در زمان تقلید حرکات نماز، شرکت در نماز جماعت، حضور در اجتماعات دینی و... در تقویت انس دینی تأثیر به‌سزایی دارد. در این مرحله شایسته است وزارت آموزش و پرورش با اختصاص بخشی از مطالب جزوه‌های آموزشی مراکز پیش‌دبستانی به نماز،

درون نظام آموزش و پرورش در زمینه شرکت دانش‌آموزان در مراسم نماز جماعت مدارس از نظر دانش‌آموزان موارد زیر احصا شده است:

❖ داشتن ارتباط انسانی مسئولان مدرسه با دانش‌آموزان؛

❖ بودن امکانات مطلوب رفاهی، شامل نمازخانه تمیز و شیک، وجود آب گرم در زمستان، بودن وسایل گرمایشی و سرمایشی در نمازخانه؛

❖ شرکت کردن مسئولان و معلمان مدرسه در نماز جماعت؛

❖ دادن آموزش عملی نماز در کتب درسی دینی؛ برخوردار بودن دبیران دینی از شخصیت و توانایی علمی و تطبیق داشتن گفتار آن‌ها با عملشان؛

❖ پرداختن فعالیت‌های فوق برنامه و تفریحات و بازدیدها و مورد تشویق قرار گرفتن، به‌ویژه تشویق‌های معنوی (احترام)؛

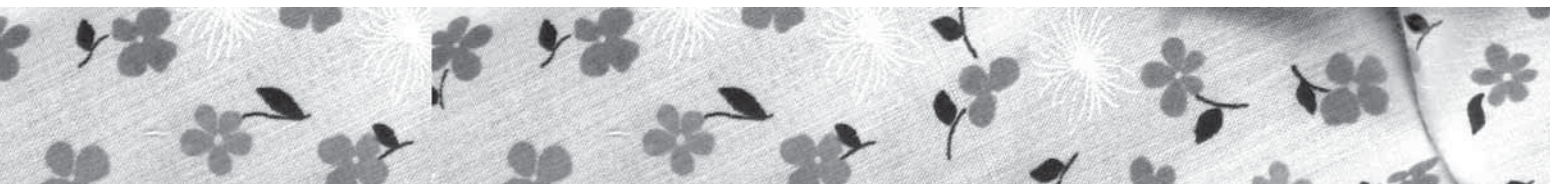
❖ حل شدن تعارضات روحی و روانی دانش‌آموزان توسط مشاوران و مربیان مدارس.

همچنین با توجه به یافته پژوهش‌ها ثابت گردید که رابطه مستقیم و معناداری بین نگرش مثبت و مطلوب

دانش‌آموزان نسبت به نماز با میزان تشویق مدارس در این امر^۵، میزان فعالیت مرتبط با نماز در مدارس^۶، جو مذهبی مدارس، حضور کارکنان مدارس در نماز جماعت^۸ و امکانات مرتبط با نماز^۹ وجود دارد.

تعامل خانه و مدرسه در فرآیند اقامه نماز

پرستش نه تنها در نهاد هر انسان وجود دارد بلکه هدف آفرینش انسان به شمار می‌رود^{۱۰}. بر این اساس اگرچه همه نهادها در قبال شکوفایی این امر فطری و ترویج فرهنگ نماز، که یکی از برترین جلوه‌های پرستش است، مسئولیت دارند اما خانواده و مدرسه؛ یعنی مهم‌ترین متولیان تعلیم و تربیت فرزندان کشور اسلامی، رسالت بیشتری را برعهده دارند و تعامل بین این دو نهاد مهم نتایج مؤثری را در پی خواهد داشت. برای تبیین کیفیت تعامل خانه و مدرسه می‌توان گفت که در تربیت دینی پنج مرحله به‌طور طبیعی و به‌صورت مستمر و منظم سپری می‌شود که می‌توان این مراحل را با مراحل رشد به قرار ذیل تطبیق

رسالت خطیر خود را در پرورش تربیت دینی کودکان ایفا نماید و خردسالان را به صورت تشریحی و تصویری با نماز آشنا سازد.

مرحله عادت دینی، دوره دبستان

در این مرحله لازم است بر استمرار عمل کودکان نظارت شود. تکرار اعمال از جانب کودکان در این دوره، علاوه بر نفوذ در شخصیت آنها، زمینه استواری و پایداری آن عمل را در روح و جان آنان فراهم می‌نماید. از آنجا که یکی از خصوصیات مهم دوره دبستان، عادت‌پذیری است مدرسه باید همت خود را در این دوره در ایجاد عادت‌های ارزشمند مصروف نماید.

اگرچه در سال‌های اولیه این دوره، وجوب اقامه نماز بر دختران و تا پایان این دوره بر پسران مطرح نیست ولیکن از طریق حضور دانش‌آموزان در نمازخانه و اقامه نماز نوعی عادت و استمرار بر عمل در آنها به وجود می‌آید و این عمل به صورت طبیعت ثانویه در سرشت کودکان جای می‌گیرد. یکی از دلایل تأکید انجام اعمال دینی بر مبنای اعدادی از قبیل چهل، هفتاد، صد و... همین تقویت عادت دینی است. ضمناً نباید از این امر غفلت نمود که آموزش مسائل شرعی در خصوص نماز نیز باید به تدریج از همین دوره آغاز شود.

نقش خانواده در این مرحله نیز بسیار حائز اهمیت است. زمینه‌سازی برای زودتر بیدار شدن در صبحگاهان و تأکید بر اقامه نماز در اول وقت از مهم‌ترین اموری است که خانواده با عنایت به آن می‌تواند نقش خود را در این دوره به طور مؤثر ایفا نماید.

معرفت دینی، دوره راهنمایی

سیزده سالگی دوره رشد انتزاعی یا رشد تجربی فکر محسوب می‌شود. کودکی که در دوره پیش‌دبستانی و دبستان با آداب دینی انس پیدا کرده و عادت دینی در او به وجود آمده است در این مرحله باید معرفت دینی پیدا کند. برای نیل به این مقصود لازم است از طریق دلیل و استدلال و با تجزیه و تحلیل مسائل دینی، زمینه تفکر دینی فراهم گردد. در این دوره نوجوانان غالباً از علت مسائل سؤال می‌کنند و می‌خواهند حکمت مسائل را بدانند. کودکی که تا به حال نماز خوانده است و اکنون نیز به

اقامه نماز ادامه می‌دهد در این مرحله می‌خواهد بداند که نماز چه اثری بر شخصیت او دارد؟ در نزد خداوند چه اثری بر آن مترتب است؟ و اصولاً چرا باید نماز بخواند؟ برای پاسخ به سؤالات نوجوانان، خانواده و مدرسه، علاوه بر معرفی منابع معتبر و ارائه شواهد مستدل و نمونه‌های مستند (از طریق معرفی متخصصین متعهد جهت پاسخ‌گویی به سؤالات و تجزیه و تحلیل مسائل دینی)، لازم است با استفاده از سخنان بزرگان اندیشه و فرهنگ اسلامی که در ادبیات غنی فارسی موجود است و داستان‌هایی که در فرهنگ ما وجود دارد و اشعار ارزشمند سعدی، مولوی، حافظ و... ضرب‌المثل‌ها، خاطرات و موضوعات تاریخی زمینه ایجاد جذابیت، آشنایی با رازها و اسرار نماز و تفکر جهت نیل به معرفت دینی را فراهم نمایند.

شاکله دینی، دوره متوسطه

پس از کسب معرفت دینی، باید معارف کسب شده در تمام زوایای وجود جوان نفوذ کند و دین در وجود او کاملاً متجلی و متبلور شود تا شخصیت بارز دینی پیدا کند. مدرسه به مثابه یکی از مهم‌ترین متولیان تعلیم و تربیت، شایسته است در این دوره آموزش نماز را با تأکید بر روح، حقیقت و حکمت نماز و اجزای آن، بر عهده گیرد و دانش‌آموزان را به استفاده از منابع اصلی مانند قرآن کریم، سنت معصومین (ع)، اولیا و بزرگان دین در جهت دستیابی به حکمت نماز تشویق نماید.

همچنین لازم است در این دوره زمینه عمل همه جانبه به اعتقادات دینی برای جوانان فراهم شود. به همین دلیل محدودیت دانش‌آموز و فعالیت‌های او باید مورد توجه قرار گیرد. به معلمان گرامی پیشنهاد می‌شود برای افزایش غیر مستقیم معرفت دینی و تقویت پیوند جوانان با معارف دینی، فعالیت‌های تحقیقی و کارهای هنری دانش‌آموزان را گسترش دهند. هنگام آموزش با طرح پرسش‌هایی در ضمن تدریس و درخواست اظهار نظر از افراد یا گروه‌ها و مشارکت و فعالیت در کار گروهی، فرصت تقویت تفکر و پرورش دینداری را برای دانش‌آموزان فراهم نمایند.

نقش خانواده و اطرافیان نیز در این دوره بسیار حساس است، زیرا با هدایت جوان به سوی انتخاب دوستانی

شایسته و معاشرت با افراد با تقوا، او را در دست یابی به شاکله دینی مدد می‌رسانند. در حدیث است که یکی از برکات مسجد و نماز، پیدا کردن چنین دوستانی است.

خودجوشی دینی، دوره پیش‌دانشگاهی و پس از آن

در این مرحله، در صورتی که شخصیت فرد از نظر دینی کاملاً شکل گرفته باشد و ایمان در قلب او نفوذ پیدا کرده باشد آثار آن به صورت نیروی خودجوش دینی در عمل هویدا می‌شود. به عبارت دیگر مرتبه اصلی هدایت، که ایمان است، به وسیله افعال در قلب مستقر می‌شود، زیرا ایمان به خدا، قطعاً در زندگی فردی و اجتماعی انسان آثار عملی خواهد داشت. راز تقارن عبارت «الذین آمنوا» با «عملوا الصالحات» در قرآن کریم نیز همین مطلب است. زیرا عمل صالح به منزله میوه درخت ایمان شمرده می‌شود و حوزه تسلط ایمان نه تنها بخشی از وجود آدمی بلکه همه هستی اوست و هیچ بعدی از ابعاد وجود انسان یافت نمی‌شود که از حوزه نفوذ آن به دور باشد.

البته تذکر این نکته ضروری است که نه تنها ایمان منشأ عمل صالح قلمداد می‌شود بلکه ایمان و عمل بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند؛ یعنی همان‌طور که ایمان سرچشمه عمل صالح است عمل صالح نیز در تقویت ایمان مؤثر است. به همین دلیل قرآن کریم یکی از مهم‌ترین آثار نماز را دوری از گناه معرفی می‌نماید^{۱۱} و ضایع شدن نماز را زمینه شیوع هر گونه فساد و پیروی از انواع شهوات می‌شمارد.^{۱۲} تقویت رفتارهای دینی از طریق هدای جویز و تکریم فرزندان در حضور هم‌سالان از مهم‌ترین اقدامات خانواده و مدرسه در این مرحله به شمار می‌رود. در همین مرحله است که انسان نه تنها خود را هر لحظه در پیشگاه الهی خواهد دید بلکه حرکت هستی و شتاب آفرینش را نیز به سوی او روان می‌بیند و همه هستی را به منزله مأذنه‌ای خواهد دید که دمدام ندای توحید و دعوت به عبودیت حق و سرود بندگی از آن به گوش می‌رسد و در این حالت است که او نیز هماهنگ با همه هستی به دنبال گم‌گشته خود می‌گردد و سعی می‌کند با محبوب‌ترین اعمال در نزد خداوند، یعنی نماز، رضای خالق را کسب کند و با نماز، که بهترین وسیله تقرب است، خود را به او نزدیک سازد.

نتیجه‌گیری

امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به معاویه بن وهب که درباره بهترین وسیله تقرب و محبوبیت بندگان به پروردگار پرسیده بود، فرمودند: «ما اعلم شیئاً بعد المعرفة افضل من هذه الصلوة: بهترین وسیله تقرب و محبوبیت بندگان به پروردگار پس از معرفت خدا، نماز است»^{۱۳}.

تعلیم و تربیت دو مقوله تفکیک ناپذیرند و تنها در پرتو این تفکیک ناپذیری است که نقش معنایی و رسالت مفهومی خویش را به درستی ایفا می‌نمایند. جوانی که در جریان مراحل فوق به‌طور صحیح تحت تربیت قرار گیرد، دیگر طعمه تهاجم فرهنگی بیگانگان قرار نمی‌گیرد و دچار از خود بیگانگی و مسخ فرهنگی نمی‌شود. اگر جوانان تنها دارای علم دینی باشند ممکن است دچار لغزش شوند ولی اگر شاکله دینی داشته باشند مقاومت خواهند کرد و اگر خودجوشی دینی پیدا کنند تسخیر ناپذیر خواهند شد.

بدیهی است تعلیم و تربیت، که اساسی‌ترین عامل حیات هر جامعه است، وقتی مؤثر واقع خواهد شد که عموم عوامل مؤثر در آن به معاضدت و معاونت یکدیگر اقدام کنند؛ یعنی خانواده، مدرسه، مساجد و مجامع مذهبی، مطبوعات، رادیو و تلویزیون و سینما (که از عوامل عمده تعلیم و تربیت شمرده می‌شوند) و نخبگان فکری در هر یک از این مؤسسات و مراکز، استراتژی تعلیم را با برنامه یا بدون برنامه، خودآگاه یا ناخودآگاه، لقاء کنند و با هم مشارکت داشته باشند. هم‌چنین کلیه مواد آموزشی باید به تحقق اهداف تربیت دینی یاری رسانند و به تقویت و تثبیت آن - البته به صورت کارکرد ثانویه - همت گمارند.

پی‌نوشت

۱. سوره طه، آیه ۱۴
۲. سوره رعد، ۲۸
۳. سوره حج، ۴۱
۴. سوره طه، ۱۳۲
۵. حسنی درمیان، ۱۳۷۵، عسگری، ۱۳۷۷
۶. قربان و خواب‌نما، ۱۳۷۴، فرش، ۱۳۸۰
۷. قنبری، ۱۳۷۴، فرش، ۱۳۸۰
۸. زنگی آبادی، ۱۳۷۲، قربان و خواب‌نما، ۱۳۷۴، جهانیان، ۱۳۷۶، عسگری، ۱۳۷۷، رضائیان و سراجی، ۱۳۸۰
۹. نورانی و مالک ایمچه، ۱۳۷۵، جمالی سنگری، ۱۳۷۹، غیجی، ۱۳۸۰
۱۰. سوره ذاریات، ۵۶
۱۱. سوره عنکبوت، ۴۵
۱۲. سوره مریم، ۵۹
۱۳. اصول کافی، ج ۱، ص ۷۵

در تربیت دینی پنج مرحله به‌طور طبیعی و به‌صورت مستمر و منظم سپری می‌شود که می‌توان این مراحل را با مراحل رشد تطبیق داد

